

La fraseologia popular

ALBERT JANÉ

Entenem per fraseologia «conjunt de maneres de dir característiques d'una llengua, d'un sector d'aquesta o d'un autor» (DIEC). I la fraseologia popular, sobre la qual avui volem fer algunes consideracions, ha de ser, doncs, aquell conjunt de maneres de dir encunyades pel poble al llarg dels segles, és a dir, d'autoria anònima, que apareixen habitualment en l'expressió tant oral com escrita de la llengua perquè se suposa, en principi, que són de coneixement general. Segurament menystinguda o menysvalorada en les èpoques en què el llenguatge dels «il·lustrats» imposava el seu prestigi d'una manera exclusiva, actualment és ben coneguda i valorada per les seves possibilitats expressives i estilístiques, i objecte de tota mena d'estudis, de reculls i de compendis.

Els diversos tractadistes que s'han ocupat de la fraseologia popular i que n'han aplegat i publicat reculls més o menys extensos, la distribueixen o classifiquen en grups o apartats segons criteris molt diversos. Tal com s'esdevé en tots els aspectes del llenguatge i del seu estudi, també en el camp de què avui ens ocupem la terminologia no sempre reïx a determinar uns grups de la classificació d'una manera precisa i exacta, a excloure o eliminar tota possibilitat de dubte o de vacil·lació. Les fronteres, en tots aquests casos, solen ser imprecises i sovint donen lloc a una zona intermèdia, neutra, de determinació difícil. Però això no ens ha de privar d'assajar una classificació lògica i coherent de les frases populars, especialment a partir d'aquells casos o exemples que podem dir que són plenament arquetípics, que podem situar en el cor o nucli de cada un dels grups que resulten d'un intent de classificació.

Podríem partir, d'acord amb el que acabem de dir, de tres exemples concrets, com *Qui té gana somia pa*, *A bodes em convides* i *Tenir mala peça al teler*. Hem de convenir, en primer lloc, que són tres mostres ben clares, inqüestionables, de la nostra fraseologia popular. És a dir, no són atribuïbles a cap autor determinat, són ben usuals i freqüents en el llenguatge comú i perfectament conegudes de tots els parlants o usuaris «normals» de la llengua. I, encara, tenen en comú un fet que, si bé no és pas del tot general ni necessari de la fraseologia popular, sí que hi és molt habitual i característic: el sentit figurat, és a dir, la metàfora. Però considerem, contra el parer i el criteri d'alguns tractadistes, que les tres frases que acabem de transcriure no poden ésser incloses en el mateix grup de qualsevol classificació de la fraseologia popular.

Els refranys

No hi ha cap dubte que la primera de les tres frases que hem transcrit, *Qui té gana somia pa*, és un refrany. També en podríem dir un proverbi, una dita o un adagi. Segons el DIEC, el refrany és una «frase que, en sentit directe o al·legòric, i generalment de forma sentenciosa i el·líptica, expressa un pen-

sament a manera de judici en què es relacionen almenys dues idees». Encara que la definició de proverbi és força difervent, «màxima, dita, d'ús popular, antiga, que conté un ensenyament», *refrany* i *proverbi* es poden considerar perfectament sinònims i intercanviables en la majoria dels casos. Com que tractem de fraseologia popular, entenem que les quatre designacions que hem indicat, *refrany*, *adagi*, *dita* i *proverbi*, convenen indistintament per a frases com *Qui té gana somia pa*, o com *Qui no vulgui pols que no vagi a l'era*, *Carrers mullats, calaixos eixuts*, *Si vols ser ben servit fes-te tu mateix el llit*, *Pel juny la falç al puny*, etc., etc. En canvi, sense que sigui possible, com ja hem dit, d'establir cap distinció neta, en general reservariem més aviat els termes *màxima*, *sentència* i, sobretot, *aforisme*, per a les frases d'autors coneguts o de la tradició literària universal. Com és ben sabut, en la nostra cultura aquesta gran tradició aforística prové de la Bíblia (en què es parla, sobretot, de proverbis) i dels autors clàssics, grecs i llatins, i arriba fins als nostres dies, però ara no ens n'hem d'ocupar. Remarquem, de les dues definicions que hem transcrit del DIEC, les indicacions «en què es relacionen almenys dues idees» (*refrany*) i «d'ús popular» (*proverbi*).

No és tampoc el nostre propòsit estudiar les estructures sintàctiques principals dels nostres refranys. Però sí que podria ser útil assenyalar que el tipus més usual, el dels que s'inicien amb el terme relatiu *qui*, referit a persones i que és el propi de les oracions relatives substantives (sense antecedent), es divideix en dos grups: el dels refranys que duen els verbs en indicatiu, que són, pròpiament, els que contenen un ensenyament, com *Qui té gana somia pa*, *Qui molt xerra sovint s'erra*, *Qui tira pedretes tira amoretes* o *Qui juga amb foc es crema*, i el dels que duen els verbs en subjuntiu, que més que no pas un ensenyament contenen un consell o advertiment, com *Qui no vulgui pols que no vagi a l'era*, *Qui més en sàpiga que més hi digui*, *Qui sigui confrare que prengui candela* o *Qui no vulgui ballar que no vagi al ball*. Podríem destacar, també, els refranys meteorològics o relatius al pas de l'any i de les feines del camp, com *Pel maig cada dia un raig*, *Pel juny la falç al puny* o *Per la Mare de Déu d'Agost a les set ja és fosc*.

Existeixen, com és ben sabut, diversos reculls de refranys catalans. Amb tota probabilitat, el més extens és el de Joan Amades, no sempre de consulta còmoda a causa de la seva mateixa exuberància. Escau d'assenyalar, però, que és un recull format exclusivament de refranys, sense la interferència d'altres mostres de la fraseologia popular.

Les frases fetes

Aquesta designació ha de merèixer, és inevitable, objeccions decidides, car es pot argumentar fàcilment que en tots els casos de la fraseologia popular, incloent-hi els refranys i les locucions, es tracta de frases fetes. I és innegable que sovint

s'utilitza aquest grup nominal per a designar qualsevol mostra d'aquesta fraseologia anònima, tradicional i consolidada. Però la necessitat d'una denominació per a designar aquelles frases que no són ni refranys ni locucions verbals o adverbials ens ha fet decidir per aquesta solució. Entenem que expressions com *A bodes em convides*, *Ja pots cridar ous a vendre*, *Afarta'm i digue'm moro*, *Arribar i moldre*, *Jo sóc músic* o *Tal dia farà l'any* no són ni refranys ni locucions (verbals o adverbials), i per això proposem de dir-ne frases fetes. De fet, la nostra classificació coincideix amb la que ve a indicar-se en el títol d'un llibre, molt interessant, de Josep Espunyes, *Dites* (és a dir, refranys o adagis), *locucions i frases fetes de Trespunts avall*, en què trobem, a la primera pàgina, *Un clau en treu un altre*, que entenem que és una dita o refrany, *A bodes em convides*, que acabem de proposar de dir-ne una frase feta, i *A empentes i rodolons*, que sense vacil·lar ni un instant posaríem al calaix de les locucions (adverbials).

A fi d'afinar més la nostra proposta de classificació de la fraseologia popular, creiem útil de comparar-ne dues mostres com *arribar i moldre* i *arribar a misses dites*, que classifiquem, respectivament, com a frase feta i com a locució (verbal). *Arribar i moldre* es diu en un moment determinat

diem, ben escaientment, *Suposant que arribéssim a misses dites...*

No ens semblaria pas desenraonat que les frases fetes que són més o menys exclamatives, des de *Amunt i crits!* fins a *Ja pots cridar ous a vendre!*, fossin analitzades com a locucions interjectives.

El nostre repertori de frases fetes no és pas tan extens com el de refranys i el de locucions. Precisament per això potser escau de completar el nostre comentari amb algunes mostres més: *Ara hi corro*, *Avall, que fa baixada*, *Ara t'escolto*, *Aparteu les criatures*, *Campi qui pugui*, *Cames ajudeu-me*, *Correu-hi tots*, *De més verdes en maduren*, *De quin pa fas rosegons!* (també pot ser interrogativa), *Demà serà un altre dia*, *D'aquesta aigua no en beuré*, *Déu ens agafi confessats*, *Déu hi faci més que nosaltres*, *Encara corre* (dit pels caçadors per a indicar que van fallar el tret), *El meu mal no vol soroll*, *Embolica que fa fort*, *Fes-li* (o *Ja li pots fer*) *un nus a la cua*, *Ja ho diré demà* (o *Ja ho diré cantant*), *Ja en tirarem un bon tros a l'olla*, *Mala cara quan morirem* (com a resposta a la pregunta retòrica *Què farem?*), *No hi ha més cera que la que crema*, *No l'apaguis!* (moderant un excessiu entusiasme elogiós), *Per quatre dies que hem de viure!*, *Passi-ho bé,*

que cauen gotes, *Parlo jo o passa un carro?*, *Puja aquí dalt i balla*, *Si no t'agrada no t'hi casis*, *Tot plegat, aigua calenta* (o *pela amb deu*), *Un be negre amb potes rosses!*, *Val més això que res...*

Les locucions

El terme *locució* és un mot perfectament poli-sèmic, cosa que permet que sovint sigui usat amb poca propietat o

de la conversa, per expressar la idea que vam aconseguir el que volíem sense haver d'esperar gens. És una frase amb l'infinitiu invariable, contràriament al que s'esdevé amb les locucions verbals, com ara *arribar a misses dites*, que, deixant de banda les restriccions semàntiques, admeten totes les variants del paradigma de la conjugació verbal: *Vaig arribar / arribareu / sempre arriba / suposant que arribem... a misses dites*. Ara bé, *arribar i moldre* es pot usar, i s'usa sovint, com a predicat nominal del verb *ésser*, és a dir, *ésser arribar i moldre*, que ja seria una locució verbal, però entenem que no seria gens pertinent de dir, per exemple, *Vam arribar i moldre*, que potser no ens repugnaria del tot perquè l'habitual perífrasi de pretèrit integra els dos infinitius de què consta la frase, i que seria certament estrambòtic de dir *Suposant que arribéssim i molguéssim...*, talment com

fins i tot amb una ambivalència deliberada. Ara el prenem en consideració d'acord amb la definició de l'última subentrada del DIEC; «Grup de mots que té el valor sintàctic o semàntic d'un sol mot». I, com a exemple d'aquesta definició, s'indica que hi ha locucions nominals, verbals, adverbials, conjuntives i prepositives. Escau d'afegir-hi, naturalment, les locucions adjectivals i les interjectives (a les quals ja hem fet referència).

Es podria discutir si, per exemple, *camisa de seda* té el mateix valor de locució nominal que *camisa de dormir*, però això no és pas el nostre propòsit. En tot cas, hem de considerar que *camisa de dormir* és una locució nominal, encara que no seria segurament pertinent d'incloure-la en un recull de llenguatge popular. Com una petita mostra de locucions nominals de caràcter netament popular, tenim, entre moltes

més, *pa de pessic*, *braç de gitano*, *blat de moro*, *esperit de vi*, *gorra de cop*, *sac de gemecs*, *peu de rei*, *gos d'atura*, *llop cerver*, *ull de poll*, *paper d'estrassa*, *calaix de sastre*, *cap de trons*, *tap de bassa*, *arc de Sant Martí*, *llibre d'anar a missa*, *cistell d'anar a comprar*, *carrer que no passa*, etc. En alguns casos, com *gorra de cop* o *carrer que no passa*, el valor de la locució és transparent, fàcilment deduïble a partir del valor dels seus components, però en altres casos, com *peu de rei*, *braç de gitano*, *pa de pessic* o *sac de gemecs*, el significat de la locució és, en principi, opac. Notem el valor especialment metafòric que agafen a vegades algunes d'aquestes locucions nominals, com *paper d'estrassa* o *calaix de sastre*.

Les locucions adjectivals no són pas tan nombroses com les locucions nominals. En la majoria dels casos s'han format amb una forma adjectival simple més un determinatiu, com *curt de gambals*, *llarg de dits* o *nou de trinca*, o bé són expressions introduïdes per una preposició, usualment la preposició *de*, com *de fireta*, *de nyigui-nyogui* o *d'estar per casa*. No hi ha dubte que tots els exemples que acabem d'indicar són dignes d'inclusió en qualsevol repertori de llenguatge popular.

Com a mostres de fraseologia popular són molt més importants i nombroses les locucions verbals i les adverbials. Tal com

peu per moure l'altre, *despullar un sant per vestir-ne un altre*, *donar corda*, *dormir* (o *jeure*) *a la palla*, *ensenyar la ceba*, *engegar al botavant*, *entendre's i ballar sol*, *estar* (o *quedar*) *a l'escapça*, *fer calderada*, *fer salat*, *haver-hi roba estesa* (o *moros a la costa*), *jugar-s'hi el coll*, *lligar de braços*, *matar el cuc* (prendre un refrigeri), *matar el cuc de l'orella* (atabalar), *mirar contra el govern*, *no enviar-ho a dir*, *no haver-hi més cera que la que crema*, *no saber de la missa la meitat*, *no poder dir fava*, *no posar-se cap pedra al fetge*, *no veure-hi* (un pam) *més enllà del nas*, *obrir de bat a bat*, *pagar els plats trencats*, (fer) *passar bou per bèstia grossa*, *passar la mà per la cara*, *passar la nit del lloro*, *perdre bous i esquelles*, *perdre l'oremus* (o *la carta de navegar*), *plegar el ram*, *portar* (o *dur*) *el carro pel pedregar*, *posar-hi la mà al foc* (o *pujar-hi de peus*), *quedar-se de pedra*, *remenar la cua*, *riure's del mort i de qui el vetlla*, *saber el pa que s'hi dóna*, *sentir campanes* (i *no saber d'on*), *sortir amb un ciri trencat*, *tallar el bacallà*, *tenir el cap a tres quarts de quinze* (o *en un altre lloc*), *tenir les mans foradades* (o *forats a les mans*), *tenir la paella pel mànec*, *tenir una cama al calaix*, *tocar-ne de calents*, *treure faves d'olla*, *veure's les orelles*, etc. Es fàcil d'adonar-se que en totes aquestes locucions verbals hi ha un sentit figurat evident.

ja hem indicat, perquè una frase pugui merèixer el nom de locució verbal ha de tenir com a nucli un infinitiu i el seu ús ha de ser possible en tots els modes, temps i persones, solament amb les lògiques restriccions semàntiques. En el cas de les locucions verbals, el límit entre una simple frase formada per un verb més un complement, com *tenir menjar*, i una autèntica locució verbal, com *tenir por*, és molt imprecís. És en aquesta zona imprecisa on posaríem frases com *tenir gana*, *posar remei*, *dir la veritat*, *córrer perill* o *caure d'esquena*. Els exemples següents, en canvi, són locucions verbals en el ple sentit de la paraula, veres creacions lingüístiques, imatjades i acolorides, del geni popular: *agafar el rave per les fulles*, *anar amb peus de plom*, *aguantar l'espelma*, *aixecar la camisa*, *amagar l'ou*, *anar de gorra*, *ballar-hi faldilles*, *buidar el pap*, *deixar-les anar* (o *engegar-les*) *sense engaltar*, *demanar permís a un*

Com ja hem vist, algunes frases populars que s'inicien amb un infinitiu se solen usar com a complement d'un altre verb, que és el que es conjuga: *Serà bufar i fer ampolles*, *Li tocarà ballar amb la més lletja*, *Ja li podeu anar al darrere amb un flabiol sonant*. En aquest últim cas, també és vàlid l'ús de l'imperatiu: *Aneu-li al darrere amb un flabiol sonant*.

Les locucions adverbials són també molt nombroses i característiques del llenguatge popular. Generalment són expressions introduïdes per una preposició, molt especialment *a* i *de*: *a la babalà*, *a la bona de Déu*, *a la gatzoneta*, *amb prou feines*, *de bocaterrosa*, *de bursada*, *de cop i volta*, *pel cap alt*, *pel cap baix*, *sense mirar prim*, etc.

En locucions verbals amb verbs com *ésser*, *estar*, *anar*, *fer* o *tenir*, com ara *ésser dur de pelar*, *estar amb l'ai al cor*, *anar a preu fet*, *fer cara de pomes* (o *de prunes*) *agres* i *tenir*

les mans d'or, seria possible una doble anàlisi: la que veuria en cada una d'aquestes frases una locució verbal com qualsevol altra i la que consideraria que en cada frase hi ha un verb més un complement format per una locució nominal (*cara de pomes agres, mans d'or*), adjectival (*dur de pelar*) o adverbial (*a preu fet, amb l'ai al cor*), locucions, totes elles, que es poden usar amb altres verbs o, fins i tot, sense cap verb: *Se'l considerava dur de pelar, Sempre vivia amb l'ai al cor, Treballen a preu fet, Amb aquella cara de pomes agres fa fugir la gent, Era molt sol·licitat per les seves mans d'or*. Aquesta doble anàlisi també seria temptadora en frases verbals com *ploure a bots i barrals, obrir de bat a bat i omplir de gom a gom*. Efectivament: qui podria considerar que *ploure a bots i barrals* és una locució verbal de cap a peus, qui sostenir a peu i a cavall que no és sinó un verb amb un complement circumstantial format per una locució adverbial. Creiem que totes dues interpretacions són vàlides i legítimes, no excloents, i pledejar a favor de l'una en contra de l'altra ens sembla poc profitós.

Les comparacions metafòriques o imatjades són també una manifestació molt interessant del llenguatge: *brut com una guilla, curt com la cua d'un conill, mentider com la gaseta, llarg com un dia sense pa, llest com una mostela, lleuger com una daina, lleig com un gripau, gras com un teixó, trist com la boira baixa...* Totes aquestes frases admeten una formulació paral·lela, de valor intensiu: *més brut que una guilla, més curt que la cua d'un conill...* I si s'usen com a complement del verb *ésser* formen uns conjunts que res no priva d'anomenar locucions verbals: *ésser mentider com la gaseta, ésser més llarg que un dia sense pa*.

Podríem dir que els refranys o proverbis són creacions literàries mínimes, mentre que les frases fetes i les locucions no són sinó creacions idiomàtiques, és a dir, fets de llengua. Per això és enraonat que els anomenats diccionaris de la llengua no recullin els primers sinó, quan convé, com a exemples d'ús d'algun dels mots que hi intervenen, i, en canvi, considerant que les frases fetes i les locucions són, en realitat, unitats lèxiques, amb un sentit precís que importa de conèixer, els diccionaris no deixen de recollir-les i de definir-les. Així, un exemple de la definició d'un dels significats del verb *somiar* (DIEC) és el refrany *Qui té fam somia pa*. I una de les subentrades d'aquest mateix article és la locució verbal *somiar truites*, que hi té la definició següent: «Creure possibles coses irrealitzables.» Així mateix, una de les subentrades de l'article *boda* és la frase feta *a bodes em convides*, definida d'aquesta manera: «Expressió que denota la joia que ens produeix una proposició que acceptem.» Ara bé, que no hi hagi cap diccionari que reculli tot el tresor de frases i de locucions, és lògic i evident, car per molt extens que sigui, un diccionari, no reeixirà mai a aplegar tot el cabal lèxic d'una llengua. ♦

Barbarismes en el llenguatge col·loquial

PERE ORTÍS

Primera de tot vull assenyalar algun barbarisme, limitant-me als simples mots, el llenguatge col·loquial:

«Xulo», molt usat per nens i per dones. Cal dir: **bonic, bell, preciós, bufó**, i si és a persones, també **formós, xamós, eixerit**. *Quin nen més bufó! És una noia molt bufona.*

«Cole», molt usat pels mestres i per les mares. És devastador, també. Cal dir: **escola, col·legi, estudi**. *Nen, és hora d'anar a l'escola.*

«Carpa». Vàlid, si hom vol indicar el peix de riu. Però no existeix en el sentit de **envelat** o **tendal**. *La trobada tindrà lloc a l'envelat que han improvisat.*

«Derribar». El diuen molt els nens. Cal dir: **Enderrocar, ensorrar, tirar a terra, tombar, fer caure**. *Cal enderrocar aquesta casa. El defensa l'ha tombat.*

«Empalagós». Cal dir: **Embafador**. I més fort: **Pudent**. *Aquest paio m'atipa, és tan embafador! Vés-te'n, prudent!*

«Emplaçar», en el sentit de **comprometre**. En el sentit de col·locar una cosa en un lloc, està bé. *El president ha compromès el ponent a tornar a la sala.*

«Igual», usat en sentit dubitatiu, conjectural. «Igual no vénen». Desbanca una sèrie d'alternatives, en català. Abans usàvem molt el verb **deure**. *No deuran venir. Ja has trucat prou, no hi deuen ser.* També **potser**: *Potser no vindran. Potser no hi són.* O: **qui sap si, vés a saber si**. Cal trobar expressions alternatives, que hi són.

«Morro», substituïnt **barra**. *Quina barra que tens!* O: **penques**, però no en sentit de força, sinó de barra. *Encara té penques de demanar-me que el pagui!*